

<https://doi.org/10.62837/2026.2.86>

SƏMA XASAY QIZI XƏLİLOVA

BAAU-nun magistrantı

semaaxelilovaa@gmail.com

**DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ ZƏRFLƏRİN SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

(Dördəmə, Şıdırğı//Şıdırğa, Becid, Gücün, Eyzən//Eyzan, Qəyim)

Açar sözlər: *dialekt, ədəbi dil, fonetik variantlıq, xalqlararası söz keçidləri, etimologiya*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən, semantik və struktur baxımından fərqlənən dialekt leksik vahidlər təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda əsas diqqət Naxçıvan dialekt və şivələrində qeydə alınan *dördəmə, becid, qəyim* sözlərinə, eləcə də ölkənin digər bölgələrində müxtəlif fonetik formalarda işlənən *şıdırğı/şıdırğa, gücün, eyzən/eyzan* kimi dialekt vahidlərinə yönəldilmişdir. Bu sözlərin müxtəlif regionlarda istifadəsi, fonetik variasiyaları və semantik çalarları dialektoloji materiallar və konkret danışmaq nümunələri əsasında təqdim edilmişdir. Məqalədə dialekt sözlərinin morfoloji quruluşu, xüsusilə şəkilçilər vasitəsilə yaranma mexanizmi və bu şəkilçilərin dialekt səviyyəsində funksional xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda bəzi leksik vahidlərin qədim türk dilləri ilə əlaqəsi, digərlərinin isə Qafqaz dilləri ilə dil təması nəticəsində Azərbaycan dilinə daxil olması məsələsi elmi ədəbiyyata istinad edilməklə izah olunmuşdur. Araşdırmada dialekt leksikasının regional danışmaq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, dilin tarixi inkişaf mərhələləri, arxaik leksik qat və etno-mədəni mühitlə bağlılığı da nəzərdən keçirilmişdir. Məqalə dialekt sözlərinin fonetik və semantik xüsusiyyətlərinin təsviri, bölgələr üzrə sistemləşdirilməsi və dil tarixi baxımından təqdim olunması məqsədi daşıyır.

Summary

Semantic Features of Some Adverbs Used in Dialects and Subdialects

Sema Khalilova

Keywords: *dialect, literary language, phonetic variation, interlingual lexical borrowing, etymology,*

The article analyzes dialectal lexical units of the Azerbaijani language that are characterized by distinct semantic and structural features and function within regional dialects and vernaculars. The study primarily focuses on the words *dördəmə, becid, and qəyim*, which are attested in the Nakhchivan dialects, as well as on dialectal units such as *şıdırğı/şıdırğa, gücün, and eyzən/eyzan*, which occur in different phonetic forms across various regions of the country. The regional usage of these words, along with their phonetic variations and semantic nuances, is examined

on the basis of dialectological data and concrete examples from spoken language. The article investigates the morphological structure of dialect words, particularly the mechanisms of word formation through affixation and the functional characteristics of these affixes at the dialect level. At the same time, drawing on scholarly literature, the study addresses the connection of certain lexical units with ancient Turkic languages, as well as the incorporation of other words into the Azerbaijani language as a result of language contact with Caucasian languages. The research also considers dialect vocabulary in relation to regional speech features, historical stages of language development, archaic lexical layers, and the ethnocultural environment. The article aims to describe and systematize the phonetic and semantic features of dialectal words from a historical-linguistic perspective.

Резюме

Семантические особенности некоторых наречий, употребляемых в диалектах и говорах

Сема Халилова

Ключевые слова: диалект, литературный язык, фонетическая вариативность, межъязыковые заимствования, этимология

В статье анализируются диалектные лексические единицы азербайджанского языка, отличающиеся семантическими и структурными особенностями и функционирующие в диалектах и говорах. Основное внимание уделяется словам *dördətə*, *becid*, *qəyim*, зафиксированным в нахчыванских диалектах и говорах, а также диалектным единицам *şıdırğı/şıdırğa*, *güciin*, *eyzən/eyzan*, представленным в различных регионах страны в разных фонетических формах. Использование этих слов в различных регионах, их фонетические вариации и семантические оттенки рассматриваются на основе диалектологического материала и конкретных образцов живой речи. В статье анализируется морфологическая структура диалектных слов, в частности механизмы их образования с помощью аффиксов и функциональные особенности этих аффиксов на диалектном уровне. Одновременно на основе научной литературы освещается вопрос связи отдельных лексических единиц с древнетюркскими языками, а также процесс вхождения других слов в азербайджанский язык в результате языковых контактов с кавказскими языками. В исследовании также рассматривается диалектная лексика в связи с региональными речевыми особенностями, историческими этапами развития языка, архаическим лексическим пластом и этнокультурной средой. Статья направлена на описание и систематизацию фонетических и семантических особенностей диалектных слов с точки зрения истории языка.

Dialektlərdəki bəzi zərflərin etimologiyası

Dördəm. Naxçıvan dialekt və şivələrində isifadə olunan bu söz “tez” mənasını ifadə edir: *Bi di baxdılar ki, bldaha Zəmfrə özünü dördəmə yetirdi* (Culfa, Kırna) Əslinə qalsa, bu söz daha çox atlara aid edilir, onların qaçışının sürətli olmasını ifadə edir. Ancaq yerli şivələrdə bunun insana da aid edildiyini, onun haqqında da belə deyildiyinin şahidi ola bilərik. Gədəbəy şivələrində bu söz “dördələmə”, Qazax, Tovuz, Salyan şivələrində “dördəm” şəklində, Bakı, Cəbrayıl dialekt və şivələrində isə “dördəmə” formasında rast gələ bilərik. Aydın məsələdir ki, bu dialekt vahidi dörd miqdar sayına -əm morfemi əlavə olunmaqla düzəlmişdir. Ədəbi dilimizdə bu şəkilçi qeyri-məhsuldardır və həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə *üçəm, dördəm, güzəm* şəklində sözlər yaradır. Belə sözlərin sonuna -ə şəkilçisinin əlavə olunması Naxçıvan dialekti üçün xarakterik hadisədir-tələsik mənasını verən “öhrəmə” zərfində olduğu kimi [3. s.114].

Şıdırğı//şıdırğa. 1. *Sürətlə, cəld* 2. *Ara vermədən. dayanmadan, fasiləsiz* anlamlarını ifadə edən bu dialekt vahidi də müxtəlif bölgələrdə müxtəlif fonetik variantlarla işlənir. Məsələn. Bakı, Borçalı, İsmayıllı, Gəncə, Goranboy, İmişli, Lənkəran dialektlərində *şıdırğı* şəklində işlənərkən, Tovuz şivəsində *şıdırğa* şəklinə təsadüf olunur: *Kərpici şıdırğı daşdı, yıgdi əlimin altına (İmişli), Uşax qojadan şıdırğıe:dər(Goranboy)* [2. s.464].

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İsmayıllı ərazisində yaşayan ləzgilərin dilində də eyni semantik yüklü şıdırğı sözü işlənir ki, bu da dialektlərin azsaylı xalqların dilinə təsirinin nəticəsidir. Məsələn: “*Şıdırğı qol qozvu*” (Aramsız, şiddətli yağış yağır).

Becid. Bu söz Naxçıvan dialekt və şivələrində “cəld, tez” mənasında işlənir: *Birəz becid olginən ki, hammdan sora ge:p çıxmiyə* (Ordubad, Aza) [3. s.114]. Bu leksik vahidə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də rast gəlinir. Hətta Bakı dialektində həmin kökdən törəmiş *becidləmək*, yəni *sürətləndirmək* feili də işləkdir.

Bu sözün yalnız müasir dialektlərlə məhdudlaşmadığı, qədim türk dilləri üçün də işlək olduğu qədim yazılı abidələrin materialları əsasında müşahidə edilir. E. Əzizov *becid* sözünün digər oğuz dillərindəki vəziyyətini, müasir Azərbaycan dili şivələrində işlənmə dairəsini və yazılı abidələrdə seyrək hallarda qeydə alınmasını nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlir ki, bu söz ədəbi dilin işlək lüğət vahidi səviyyəsinə yüksələ bilməmiş, dilin inkişafının demək olar ki, bütün mərhələlərində əsasən dialekt sözü kimi qalmışdır [6. s.217].

Buludxan Xəlilov isə *becid* sözünün mənşəyi ilə bağlı fərqli mövqe irəli sürərək onun Qafqaz dillərindən olan udin, saxur və avar dillərindən Azərbaycan dilinə daxil olduğunu qeyd edir. Bununla belə, M. Məmmədli dialekt leksikasında qədim türk mənşəli sözlərdən bəhs edərkən bildirir ki, ilkin semantik xüsusiyyətlərini və fonetik

tərkibini qoruyub saxlayan qədim türk sözlərindən biri də *becid* leksik vahidir [5. s.217].

Bu baxımdan *becid* sözünün mənşəyinin olduqca qədim olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilinin müxtəlif regionlarında bu sözün “*becid-becid*” formasında mürəkkəb zərf kimi işlənməsi də onun funksional imkanlarının genişliyini göstərir. Eyni zamanda Türkiyə türkcəsində də bu sözə rast gəlinir və burada həm “cəld”, həm də “nağd” mənalarında işlədilməsi müşahidə olunur.

Gücün. Əsasən Cəbrayıl şivəsində rast gəlinən bu söz *güclə* mənasında istifadə olunur. Sözdəki “-ün” morfemi qədim tərz, zaman, kəmiyyət zərfi düzəldən -ın⁴ şəkilçisinin qalıq olduğu ehtimal olunur. Hazırda dialektlərimizlə yanaşı ədəbi dilimizdə də bu morfemə rast gəlinir. Məsələn, oğrun-oğrun izləmək, xıslın-xıslın ağlamaq və s [5. s.241].

Eyzən//eyzan. Dialektlərdə mütəlif fonetik variantlarda rast gəldiyimiz bu söz *həmişə, bütünlüklə, tamamilə, bəzən isə həmişə, daima* mənalarını ifadə edir. *Eyzan* forması daha çox Füzuli, Cəlilabad, Qazax, Salyan, Mingəçevir və s. ərazilərdə rast gəlinirsə, *eyzən* şəklinə Astara, Lənkəran, Bakı bölgələrində daha çox müşahidə olunur: *Hara baxırsan eyzən ağajdığdu (Bakı), Sən işə eyzan məni buyurursan (Zərdab)* [1. s.164].

Qəyim. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu leksik vahid “möhkəm, bərk” mənasında işlədilir: “*Onnan sora qəyidirix’ qəşəx’ motalın ağzın qəyim sıyırırax, bərg çəkirix’*” (Şərur, Xanlıqlar). Bununla yanaşı, sözün eyni semantik çalarda azsaylı xalqlardan olan tatların Ərsküş–Dağ Quşçu ləhcəsində də “*möhkəm, dözümlü*” mənalarında istifadə olunduğu müşahidə olunur.

Maraqlıdır ki, tarixi mənbələrdə Oğuz xanın nəvələrindən birinin Qayı adını daşdığı qeyd olunur. Qayı/Qay//Kayı formaları türk dillərində əsasən “tikmək”, yaxud “iki əşyanı bir-birinə möhkəmcə bağlamaq” mənasına uyğun gəlir. Sözün etimoloji əsası qədim *ka/qa* morfeminə bağlıdır ki, bu kök türk dillərində “ailə, qohumluq, əcdad” anlayışlarını ifadə etmişdir. Məlumdur ki, türk etnonimlərinin əhəmiyyətli bir qismi məhz bu köklə əlaqələndirilir. “*Türk etnonimlərinin bir çoxununun mənşəyi ka kökü ilə bağlıdır. Məsələn, Oğuz türklərinin Qay//Qayı//Kayı adlı qəbiləsi olmuşdur: —Axır zamanda xalıq gerü Qayıya dəkə, kimsənə əllərindəm almaya*” [4. s.89].

Bəzən Naxçıvan dialekt və şivələrində “dırnağı qəyim olsun” tipli ifadələr işlənir ki, bu da onun dırnağının möhkəm olmasına görə dilənən bir arzudur [4. s.89].

Naxçıvanın Şərur, Kəngərli rayonlarında bu sözün, eyni zamanda, “qədim” mənasında dialekt variantı da mövcuddur. “*Biz qayım vaxtın adamıyax. İndiki içdərdən səndə:n başımız çıxmaz*” (Şərur, İbadulla) [3. s 114].

Nəticə

Aparılan tədqiqat Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən zərflərin semantik, fonetik və morfoloji baxımdan zəngin və çoxşaxəli bir sistemi əks etdirdiyini göstərir. Məqalədə təhlil olunan *dördəmə*, *şıdırğı/şıdırğa*, *becid*, *gücün*, *eyzən/eyzan*, *qəyim* kimi leksik vahidlər müxtəlif bölgələrdə fərqli fonetik variantlarda işlənməsinə baxmayaraq, əsas semantik məzmununu qoruyub saxlamışdır. Bu fakt dialekt leksikasının sabitliyini və davamlılığını nümayiş etdirir. Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, sözügedən zərflərin böyük bir qismi əsasən dialekt və şivələr səviyyəsində funksionallaşmış, ədəbi dilin aktiv lüğət tərkibinə isə məhdud şəkildə daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, dialekt materiallarında müşahidə edilən şakilçi morfemlər və fonetik variasiyalar dilin tarixi inkişaf mərhələlərinin izlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat göstərir ki, bəzi leksik vahidlər qədim türk dil qatları ilə birbaşa əlaqəlidir və ilkin fonetik-semantik xüsusiyyətlərini bu günədək qoruyub saxlamışdır. Digər bir qisim sözlərin isə Qafqaz dilləri ilə dil təması nəticəsində Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına daxil olması ehtimalı mövcuddur. Bu hal dialektlərin yalnız daxili inkişaf deyil, həm də xalqlararası dil əlaqələri ilə formalaşdığını təsdiqləyir. Eyni zamanda araşdırılan sözlərin azsaylı xalqların dillərində də oxşar semantik çalarlarda işlənməsi dialektlərin qarşılıqlı təsir imkanlarını üzə çıxarır. Ümumilikdə, dialekt və şivələrdə işlənən zərflərin sistemli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan dilinin leksik tarixi, semantik inkişafı və etno-mədəni xüsusiyyətlərinin daha dərinəndən araşdırılması üçün mühüm elmi baza yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cilt. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1999, 374 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Əliyeva N. Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası. Naxçıvan, 2021, 212 s.
4. Məhərrəmli B.B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, Xəzər Universiteti, 2016, s 304
5. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası, Bakı, Zərdabi Nəşr MMC. 2019, 352 s.
6. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.

Rəyçi: f.ü.f.d., dos., İlhamə Şıxıyeva